

TAKÁCS Béla

A sárospataki malomkőgyártás

Takács Béla (1930–1997) református lelkész, az egyházművészet, a vallási néprajz és a kézművesipar avatott ismerője 1958-tól 1973-ig vezette a sárospataki református gyűjtemény műzeumát. Pályájának ezen időszaka alatt számos észak-magyarországi, zempléni, sárospataki vonatkozású történeti kutatást végzett. Ezt tanúsítják könyvei: Comenius sárospataki nyomdája (1958), A Zemplén hegység üvegkútjai (1966), Parádi üvegművészet (1970); A sárospataki nyomda története (1978); továbbá tanulmányai és cikkei: A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei (1962), Hamuzsír főzés a Zempléni-hegységben (1964), A sárospataki kőedénygyártás (1965), A tokaji butéliák (1965), A regéci porcelán (1967), Tokaji borospoharak (1971), Bodrogkeresztúri kerámia (1972). E sorba illeszkedik alább olvasható közleménye, amely ötven éve látott napvilágot (Élet és Tudomány Tudományos Kalendárium 1967. Szerkesztette: Fenyő Béla – Kutasné Péter Ágnes. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1966. 256–260. o.). Ismételt megjelenését a Megyer-hegyi Tengerszem idegenforgalmi fejlesztése teszi aktuálissá, az eredeti illusztrációk – két ábra és négy fénykép – újraközlését mellőztük.

*

Sárospatak közelében, a Botkó nevű domb tövében működik hazánk egyetlen malomkőgyára. Régebben a vízi-, szél- és szárazmalmok, valamint a kézi erővel hajtott „malmocskák” számára nélkülözhetetlen köveket az ország más tájain is bányászták és faragták. A többi között a budai hegyekben is. A múlt század (értsd: 19. század – a szerk.) elején működő több mint 90.000 malmot öt hazai üzem látta el őrlőkövekkel.

A sárospataki malomkőbányászat és gyártás múltja a 15. századba nyúlik vissza. Okleveles adatok utalnak arra, hogy a város határában levő Megyer nevű hegy keleti oldalán már az 1440–1450-es években folyt malomkőbányászat és malomkőkészítés. A 16. század első felében a bánya a Perényi-, majd a Dobó-család birtokába került. Dobó Ferenc, a pataki vár ura tette lehetővé, hogy a város lakói zavartalanul folytathassák a malomkőipart, ugyanis Rueber kassai osztrák generális akadályozta a jobbágyokat a jövedelmező malomkő kereskedésben.

A 17. század elején a bánya a Lorántffy-család révén I. Rákóczi György tulajdona lett. Ebben az időben a bányában dolgozó kővágó munkások bérelték azt a területet, ahol a termelés folyt. Dobó Ferencnek, a Perényieknek, a Rákócziaknak az elkészült kövek száma és nagysága szerint fizették a bérletet. A nagyobb kövek után 2 forintot, a kisebbek után 1 forintot szolgáltatott be az uradalom mindenkori birtokosának. A munkások a 17. század folyamán bányászcehbe tömörültek. A céh jegyzőkönyve 1665-tel kezdődik. Ebben a korszakban a bányagazda, vagyis a céh vezetője már megvásárolta az uradalomtól azt a területet, ahol a bányaművelést, a malomkőkészítést a céh végezni akarta. Később a magán-

birtokként működő bányák tulajdonosai érdekközösségbe léptek, egyesültek, és a megyeri bánya a megalakult bányabirtokosság közös tulajdona lett. A tulajdonosok a birtokosságnak átadott bányaterület, illetve a termelt malomkövek száma szerint részesültek a haszonból.

Négyszáz esztendő eltelte után a múlt század közepén a megyeri bányában megszűnt a termelés. A kivájt malomkövek helyén egy nagyméretű – 150 méter hosszú, 50 méter széles és ugyancsak 50 méter mély – sima falú szakadék keletkezett, amelyben a bányaművelés megszűnése óta a csapadékvízből egy tengerszem-szerű, fürdésre is alkalmas tavacska keletkezett. A megyeri tengerszem a pataki diákság kedvelt kirándulóhelye ma is.

A megyeri bányában a malomkővet kezdettől fogva egy darabból állították elő. Lesimítva a kvarcit-tömb felső lapját, körzővel kirajzolták a malomkő körvonalát, az oldalát vésővel lefaragták, majd az így kifaragott követ ékekkel felszakították talpzatáról. Hasítás után az alsó lapját is lesimították. A kövekből kétfélet készítettek: forgó-követ és alj- vagy padkővet. A forgó-kő közepét az őrlendő termény betöltése számára átylukasztották, az alsó kőnek pedig peremet és szakállt készítettek. A szakállba helyezett vastartón forgott a felső kő. A vízi-, a szél- és az állati erővel hajtott szárazmalmok számára nagyobb, a kézi daralók vagy malmocskák számára kisebb átmérőjű köveket faragtak.

Új korszak kezdődött a sárospataki malomkőiparban, amikor 1855-ben Láczy Szabó Károly, egy régi bányagazda leszármazottja a város közelében megnyitotta a már említett botkói, majd később a Királyhegy nyugati oldalán levő kovamalomkő-bányákat. Az ott termelt kőanyagból először a helyszínen, majd a Botkó melletti Kiskút határrészén felépített üzemből állította elő az új technológiával készült malomköveket.

A 19. század második felében a korábbi egy darabból faragott köveket kiszorították a használatból a francia módszerrel készült, darabokból összeállított malomkövek. Mi tette szükségessé az új technológiai eljárást?

A lassú járatú vízi-, szél- és szárazmalmok részére megfeleltek a puhább kövek is, azonban a gyors forgású gőzmalmok működtetéséhez keményebb kövekre volt szükség. A puha kövek a gyors forgás miatt hamar elkoptak. Viszont olyan sok, nagyméretű, azonos keménységű követ nem lehetett találni, amivel a gőzmalmok szükségletét kielégítették volna, ezért kénytelenek voltak a kövek őrlő felületét magas szilárdságú, apróbb darabokból összeállítani. Ilyen rakott malomkövek először a franciaországi La Fertében készültek.

A botkói és királyhegyi kovafajta minősége megfelelt a gőzmalmok számára szükséges kövek keménységének. Láczy Szabó Károly tehát előbb francia származású munkások alkalmazásával, amikor pedig a pataki kőfaragók elsajátították az új gyártási technikát, helyi munkások szerződtetésével gyártotta az ún. „francia modorú” malomköveket. Ezek tartósság, teljesítőképesség tekintetében hamarosan felvették a versenyt a La Ferté-i kövekkel. A sárospataki üzem kitűnő termékeiből nagy mennyiséget szállítottak külföldre is. Olaszország, Svájc, Lengyelország, Ausztria, Oroszország, Románia, Németország és Szerbia sok gőzmalmában sárospataki kövek forogtak. A gyár francia módra készült kovamalomköveit az 1862-es londoni világ-kiállításon és a millenniumi kiállításon kitüntetésben részesítették.

Hazánk malomiparának rohamos fejlődése, az acélhengerek alkalmazása, valamint az a tény, hogy jó kőanyag egyre gyéribben került elő a királyhegyi bányából, a század végén a pataki malomkögyártás iramát visszavetette. Míg azelőtt évenként átlag 4-500 követ állítottak elő, ekkor már csak 2-300 darabot. A termelt mennyiség 80%-át hazai malmok, hántolók, őrlőművek vásárolták meg, 20%-át külföldre szállították. A kövek nagy részét gabonaneműek durva, ún. „paraszt-őrlésére”, kukorica, árpa darálására, továbbá különféle ásványi anyagok őrlésére használták.

A modem berendezésű, kő nélküli, nagy teljesítményű hengermalmok elterjedésével egyre kevesebb malomkőre volt szükség. Mégis a sárospataki üzem, ha csökkentett iramban is, állandóan termelt. Készítményei még az 1920-as, 1930-as években is szinte világszerte ismertek voltak. Kifogástalan minőségük, tartósságuk miatt a legdrágább malomkövek közé tartoztak.

Időközben az üzem a Sárospataki Kovamalomkőgyár Egylet, illetve részvénytársaság tulajdona lett. Az államosítás óta pedig a Hegyaljai Vegyesásványbánya és Órlőmű Vállalat Malomkő Üzemeként működik.

A gyárban korszerű technikai felszereléssel ugyan, de ma is ugyanúgy készítik a francia modorú köveket, ahogyan száz évvel ezelőtt. A királyhegyi bányában robbantással kitermelt anyagból szakértő kezek kiválogatják a megfelelő keménységű köveket. Ezeket durván kocka alakúra faragják, majd az így lenagyolt kövek az üzembe kerülnek. Egy malomkő összeállításához mindenekelőtt kell egy puhább kőanyagból készült, kör alakú, egy darabból faragott szívkö vagy mellkö, amely köré a simára megmunkált 12-15 darab kockát sugaras irányban cementtel hozzáerősítik. Az így elkészített malomkőre további erősítésül izzított vaspántokat, rajokat húznak, vagyis a szekérkerékhez hasonlóan megvasalják. Ezután „kikészítik” a követ. A szívkö közepét a szükséges nagyságra kifúrják, az őrlemény számára emésztőt vágnak rajta, vagyis kimélyítik. (A szívkönek az őrlésben nincs szerepe, az őrlés a kockákból összeállított őrlőfelületen történik.) A következő művelet az ún. tetejezés. A kockákból, szívköből összeállított malomkő félkész állapotban csak 20-30 cm magas. Hogy a kívánt vastagságot, súlyt elérje, a felső részét cementbe ágyazott nagyobb kődarabokkal kibélelik, majd lesimitják, és ezt a részt is körülveszik vaspántokkal. A forgó kő felső részére átlós irányban négy egyensúlyozó dobozt helyeznek. A dobozokra azért van szükség, hogy ha a kő forgás közben esetleg valamelyik oldal felé lejt, szaknyelven szólva: „üt”; az ellenkező oldalon levő dobozba rakott ólom súllyal a hibát kiküszöbölhessék. A kész malomkő súlya 8-10 mázsa.

Az egymás fölé elhelyezett, függőleges tengely körül vízszintesen forgó felső kő és az alsó nyugvó kő őrlés közben átforrósodik. Egyrészt a hűtés miatt, másrészt pedig, hogy az őrlemény útja a kövek között megrövidüljön, illetve az őrlemény kifelé sodródjék, a kövek őrlő felületére, (a forgás irányától függően) ívelt vonalú barázdákat, vagy légcSATORNÁkat, franciásan réméseket vágnak. (A pataki malomkőgyárban a munkaeszközök nevei, a mestersegbeli szavak között még ma is sok a francia kifejezés.) A lassú járatú köveknél ritkább, a gyors forgásúaknál sűrűbb a barázdák száma.

A francia köveken kívül a termelőszövetkezetek kisebb, vízszintes tengely körül függőlegesen forgó, függő köves darálói számára egy darabból faragott köveket is készít az üzem. Az évente előállított 150-200 francia kő zömét az alföldi paprikamalomok, hántolók, nagyobb termelőszövetkezeti darálók, a herendi és a pécsi porcelángyárak rendelik. Az utóbbi években Csehszlovákiába és a Német Demokratikus Köztársaságba is szállítottak belőlük.

Újabban az üzem hozzákezdett a kemény szemcséjű, kvarctartalmú ásványi anyagok vizes őrlésénél használt őrlődobok belső béléskövének készítéséhez, a herendi és a pécsi porcelán gyárak számára. A kikísérletezett új technológiával, a botkői kvarcitból előállított béléskövek kitűnően pótolják az eddig külföldről importáltakat.

Bár az üzem malomköveivel, új készítményeivel egyelőre még meglevő szükségleteket fedez, a malomkőgyártás lassanként ipartörténeti érdekességgé válik. Bár a paprikamalomok, hántolók, darálók és a porcelángyárak még használják ezeket a köveket, a technika fejlődése előbb-utóbb létrehozza azt az anyagot, amely a nehéz munkával előállított őrlőkövet pótolni képes és a malomkőgyártást teljesen fölöslegessé teszi.

A sárospataki üzemben raktáron levő nagy mennyiségű kész kő mérsékelt termelésre készíti a gyárat. Jelenleg hat munkást foglalkoztat az üzem, ezeket is néha csak időszakonként. Sárospatak városa – ahol fejlődőképes ipari létesítmény mindeddig nem tudott gyökeret verni – előbb-utóbb ezzel a szép múltú üzemmel is szegényebb lesz.

(1966)

???

